

А. М. Тимчишин

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Університету «Україна»

ОСОБЛИВОСТІ ПОРЯДКУ ПРИЗНАЧЕННЯ І ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УМОВАХ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті зазначено, що призначення судової експертизи є процесуальним рішенням, а її проведення суворо регламентовано нормами процесуального права, вона є процесуальною дією при доказуванні зі специфічною формою, де експерт, використовуючи свої спеціальні знання, навички й досвід, самостійно в межах своєї компетенції виявляє нові факти, що мають значення для встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні. Саме цією специфічною формою експертиза відрізняється від інших процесуальних засобів доказування й насамперед, – від залучення спеціалістів при виявленні, фіксації та вилученні доказів. Ініціатором використання спеціальних знань й ініціатором прийняття рішення про потребу проведення експертних досліджень мають бути ті процесуальні особи, для яких результати роботи експерта викликають інтерес і потрібні для відстоювання перед судом власної лінії, чи то обвинувачення, чи захисту.

Встановлено, що проблематика призначення та проведення судових експертиз за фактами розслідування кримінальних правопорушень, іноді пов'язана із перебуванням потерпілих за межами України, а у випадку їх повернення на батьківщину із тим, що слідчі дії необхідно проводити за межами України, що є можливим лише за домовленістю між країнами та за умови, що фінансування покладається на країну-ініціатора такої перевірки. Зазначено, що лише чотири країни мають укладені з Україною угоди про судово-експертну діяльність.

Звернута увага, що експертна система найбільш відомий і поширений вид інтелектуальних систем у судовій практиці багатьох провідних країнах світу (США, Великобританія, Німеччина, Франція тощо). Визначено ряд особливостей, які притаманні експертним системам, зокрема, акумуляція в системі знань і правил міркувань досвідчених фахівців, а також наявність спеціальної системи пояснень. Сама назва цих систем вказує на те, що вони повинні зберігати в собі знання професіоналів-експертів. Штучний інтелект дозволяє зробити за експерта першу частину роботи: вивчити документи, проаналізувати докази і визначити можливий рівень складності справи, тобто швидко підготувати необхідну базу для другого етапу роботи (перевірки і винесення висновку).

Ключові слова: спеціальні знання, кримінальне судочинство, кримінальне провадження, судова експертиза, призначення і проведення.

A. M. Tymchyshyn. Features of the appointment and implementation procedure forensic examinations under the current criminal procedural legislation

The article states that the appointment of a forensic examination is a procedural decision, and its conduct is strictly regulated by the rules of procedural law, it is a procedural action during proof with a specific form, where the expert, using his special knowledge, skills and experience, independently, within his competence, discovers new facts that are important for establishing the objective truth in criminal proceedings. It is this specific form of examination that differs from other procedural means of proof and, first of all, from the involvement of specialists in the detection, recording and extraction of evidence. The initiator of the use of special knowledge and the initiator of the decision on the need to conduct expert research should be those procedural persons for whom the results of the expert's work are of interest and are needed to defend their own line before the court, be it the prosecution or the defense.

It was established that the problems of appointing and conducting forensic examinations based on the facts of the investigation of criminal offenses are sometimes connected with the stay of the victims outside Ukraine, and in the case of their return to their homeland, with the fact that investigative actions must be carried out outside Ukraine, which is possible only under by agreement between the countries and provided that the funding is entrusted to the country-initiator of such an inspection. It is noted that only four countries have concluded agreements with Ukraine on forensic expert activity.

Attention is drawn to the fact that the expert system is the most well-known and widespread type of intellectual systems in the judicial practice of many leading countries of the world (USA, Great Britain, Germany, France, etc.). A number of features inherent in expert systems are defined, in particular, the accumulation in the system of knowledge and reasoning rules of experienced specialists, as well as the presence of a special system of explanations. The very name of these systems indicates that they must contain the knowledge of expert professionals. Artificial intelligence allows you to do the first part of the work for an expert: study the documents, analyze the evidence and determine the possible level of complexity of the case, i.e. quickly prepare the necessary basis for the second stage of the work (verification and rendering of a conclusion).

Key words: special knowledge, criminal justice, criminal proceedings, forensic examination, destination and implementation.

Ініціатором використання спеціальних знань й ініціатором прийняття рішення про потребу проведення експертних досліджень мають бути ті процесуальні особи, для яких результати роботи експерта викликають інтерес і потрібні для відстоювання перед судом власної лінії, чи то обвинувачення, чи захисту.

Вітчизняне законодавство визначає правовий статус експерта як самостійного суб'єкта процесу, який має власний обсяг процесуальних прав та обов'язків, що відрізняють його від інших суб'єктів процесуальної діяльності [1, с. 147–148].

Професія судового експерта є унікальною за своїм змістом: з одного боку, його професійний статус полягає у проведенні із застосуванням своїх спеціальних знань (з практично необмеженого кола питань – науки, техніки, ремесла тощо) науково-обґрунтованого дослідження для встановлення фактів, що мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах, з іншого – він набуває статусу процесуальної особи під час надання висновку експерта і таким чином у своїй професійній діяльності поєднує статус фахівця з відповідної галузі знань, науковця та процесуальної особи. Це суттєво відрізняє правовий статус судового експерта від інших працівників державних установ, оскільки для об'єктивного виконання своїх обов'язків судовий експерт передусім повинен бути незалежним від органів досудового розслідування, суду та інших учасників процесу. Тому незалежність судового експерта має забезпечуватися державою шляхом створення необхідних умов для його діяльності та належним матеріальним і соціальним забезпеченням [2, с. 10].

Головним елементом правової основи призначення й проведення судових експертиз є Конституція України. Відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. Правосуддя забезпечується тим, що судді, здійснюючи правосуддя, є незалежними та керуються верховенством права. Серед основних засад судочинства є такі: рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 129 Конституції України). У ст. 92 Конституції України передбачено, що виключно законами України визначаються судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи. Так, у п. 14 ст. 92 Конституції України встановлено правило, відповідно до якого основи судової експертизи визначаються виключно законами України [3].

Процедура призначення й проведення судових експертиз визначається відповідними нормами галузевого законодавства, зокрема КПК України [4], в якому найбільш повно і всебічно відображені законодавчі положення про правовий порядок проведення судової експертизи. Водночас, КПК України не містить визначення поняття «призначення судової експертизи», проте процесуальні вимоги, які стосуються застосування цієї форми використання спеціальних знань в кримінальному провадженні, розташовані в главі, що має назву «Слідчі (розшукові) дії».

Поряд із цим, у КПК України передбачені випадки, у яких слідчий, або прокурор зобов'язані призначати експертизи під час здійснення ними досудового розслідування щодо: 1) встановлення причин смерті; 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 6) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням (ч. 2 ст. 242 КПК України) [5].

З метою реалізації механізмів призначення й проведення судових експертиз (в межах судочинства) та експертних досліджень (поза межами судочинства) в Україні діють підзаконні нормативні акти міністерств і відомств, до сфери управління котрих входять судово-експертні установи. Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень і Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Цей наказ є своєрідним «експертним кодексом» здійснення судово-експертної діяльності в Україні [6, с. 57]. Саме цією Інструкцією передбачаються обов'язки, права судових експертів, організація проведення експертиз й експертних досліджень, оформлення їх результатів тощо. Вимоги цієї Інструкції розповсюджуються як на атестованих судових експертів державних експертних установ, так і на приватних експертів, котрі не працюють у вказаних установах.

У криміналістичній тактиці поряд із тактикою окремих СРД розроблена тактика проведення експертиз. Зокрема, М. Г. Щербаковський зазначає, що на даний час процес розвитку теорії криміналістичної тактики триває. Проте у сучасних умовах і досі недостатньо дослідженими у теоретичному плані виступає тактика проведення експертиз (залучення експерта) [7, с. 275].

Тактика проведення судових експертиз відрізняється від тактики проведення окремих СРД тим, що безпосередньо проведення судової експертизи не є СРД, так як суб'єктом проведення експертного дослідження є судовий експерт. При цьому, якщо говорити про прийняття рішення про залучення експерта до кримінального провадження та підготовки необхідних для цього матеріалів, а також оцінку висновку експерта та його використання в кримінальному провадженні, то тут суб'єктом буде слідчий.

Авторський колектив підручника «Кримінальний процес» за редакцією В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліною, О. Г. Шило, зазначає, що призначення та проведення експертизи включає в себе такі етапи: 1) збирання необхідних матеріалів (отримання зразків для експертизи); 2) залучення експерта (вибір експертної установи або експерта, винесення постанови слідчим чи прокурором про залучення експерта та проведення експертизи або ухвали суду чи слідчого судді про доручення проведення експертизи), формулювання питань експерту; 3) проведення експертних досліджень; 4) дачу висновку експертом із питань, які поставлені перед ним сторонами кримінального провадження, слідчим суддею чи судом [8, с. 411].

Водночас, І. В. Пиріг пропонує вирізняти тактику залучення експерта як окремої СРД, при цьому виокремлюючи класичні три етапи – підготовчий (прийняття рішення про проведення експертизи, вибір експертного закладу або приватного експерта, визначення виду експертизи та предмета дослідження, визначення черговості призначення експертиз у відношенні одних і тих самих об'єктів, вибір часу призначення експертизи), робочий (вибір об'єктів для проведення експертизи (в тому числі зразків і проб), отримання ухвали слідчого судді на проведення експертизи) і заключний (визначення кола осіб, які можуть бути присутніми при проведенні експертизи, направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи) [9, с. 60–64].

З наведеного помітно, що тактика призначення експертизи, як констатує Н. І. Клименко, за змістом не збігається з поняттям тактики проведення експертизи [10, с. 105], а співвідноситься відповідно як частина та ціле. На нашу думку, виокремлення окремо тактики залучення експерта (іншими словами тактики підготовки та призначення судової експертизи) є невірним. Більше того, сама назва вказаної дії містить слово «підготовка», а тому логічно неправильно в структурі її тактики виокремлювати підготовчий етап.

Вважаємо, що потрібно розглядати підготовку, призначення, а також безпосередньо проведення судової експертизи, в комплексі. Адже підготовка та призначення відповідної судової експертизи переслідує ціль, яка полягає в створенні сприятливих умов для проведення експертного дослідження згідно зі встановленими й апробованими методиками й отримання об'єктивного висновку, який може бути використано в якості доказу в конкретному кримінальному провадженні. Тобто прослідковується взаємозв'язок, який проявляється передусім у взаємообумовленості кожного з названих етапів.

Відповідно всі ці етапи є частиною одного цілого – проведення судової експертизи в кримінальному провадженні. Ось чому необхідно вести мову про тактику проведення судової експертизи, а не її окремого етапу. Це пояснюється тим, що відмова від розробки тактики проведення експертизи перешкоджає досягненню поставлених під час призначення і проведення експертиз завдань і знижує ефективність одержаних фактичних даних у кримінальному провадженні.

На думку Н. С. Трофименко, узагальнення практики свідчить про наявні проблеми у призначенні та проведенні експертних досліджень, що значно впливає на строки їх проведення, якість та організацію праці експертів у цілому [11, с. 107]. Від того, наскільки обґрунтованим буде рішення про необхідність призначення експертизи та належно організована підготовка до її проведення напряму залежить її результат. Саме неправильна оцінка наявних слідчих ситуацій на кожному з етапів досудового розслідування кримінальних правопорушень і відповідно невірний вибір алгоритму дій, спрямованих на їх вирішення, зокрема неаргументоване прийняття рішення про необхідність призначення експертизи, неправильний вибір черговості призначення судових експертиз, неправильне визначення предмету судової експертизи тощо, а також відсутність (або низький рівень її якості) підготовки до призначення судової експертизи та направлення відповідних матеріалів до відповідної судово-експертної установи для її проведення, призводять до того, що кримінальне провадження не тільки не забезпечується незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки [12], а й не вдається можливим вирішити основне завдання такого провадження, закріплене в ст. 2 КПК України.

Найперше, що повинен вирішити слідчий під час досудового розслідування кримінального правопорушення, це питання про необхідність використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, зокрема в його процесуальній формі – залучення експерта до проведення експертизи.

Причому потрібно переконатися, що одним із засобом вирішення слідчої ситуації, що склалася на конкретному етапі досудового розслідування, є проведення експертизи. Тому, підготовка та призначення експертизи включає насамперед аналіз наявних матеріалів кримінального провадження, конкретних слідчих ситуацій і прийняття рішення про те, що вирішення таких ситуацій неможливе без залучення експерта. Тобто перевіряється не тільки факт наявності підстав для призначення експертизи, а й визначається доцільність і ступінь обґрунтованості її проведення у конкретному кримінальному провадженні за тих обставин, що склались.

Згідно з ч. 1 ст. 242 КПК України основною підставою проведення експертизи є те, що для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Однак не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

В Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень зазначається, що підставою для проведення експертизи у кримінальному провадженні відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом) [13].

У відомчих нормативно-правових актах Міністерства внутрішніх справ України й Експертної служби МВС України, які визначають порядок проведення й оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби МВС України, зазначається, що підставою для проведення експертиз відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ (постанова, ухвала) про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або письмове звернення потерпілого чи сторони захисту кримінального провадження, у якому обов'язково зазначаються реквізити, перелік питань, поставлених експерту, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [14].

При цьому слідчий (дознавач) повинен чітко визначити предмет судової експертизи, що дозволить визначитись з видом судової експертизи. Це пояснюється тим, що спочатку варто окреслити основні питання, які підлягають вирішенню судовим експертом шляхом використання спеціальних знань, а потім визначитися яку конкретну судову експертизу слід призначити для вирішення експертних завдань.

Під час підготовки та призначення експертизи, окрім вищезазначених, вирішується питання про перелік об'єктів дослідження. Зокрема, потрібно чітко визначитися, що необхідно представити експертові для дослідження, в якій кількості, чи потрібні зразки для порівняльного дослідження (які саме, скільки, за який період часу).

Після прийняття рішення про залучення до кримінального провадження експерта для проведення експертизи та вжиття вищезазначених підготовчих заходів виноситься постанова (ухвала) про призначення експертизи. Поставлені перед експертом питання повинні: чітко визначати завдання, точно вказувати на об'єкт, який необхідно дослідити; бути чіткими, визначеними, не допускати неоднозначне тлумачення. Разом із тим, вказані питання не повинні виходити за межі спеціальних знань, компетенції експерта, який залучається до проведення експертизи встановлення давності документу, мати правовий чи довідковий характер, а їх перелік повинен бути повним в тій мірі, в якій експертним шляхом необхідно встановити всі факти, обставини справи, які цікавлять сторони кримінального провадження [15, с. 192].

Після винесення документа (постанови, ухвали) про призначення експертизи всі матеріали разом із супровідним листом направляються до відповідної судово-експертної установи.

Отже, етап підготовки та призначення експертизи відіграє важливу роль у створенні сприятливих умов для її проведення, що в свою чергу забезпечує як ефективність судово-експертної діяльності, так і кримінального провадження. Проте існує ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів, які перешкоджають, а то й унеможливають створення необхідних умов для роботи судового експерта. Причому окрема їх частка припадає саме на допущення помилок на цьому етапі проведення експертизи – її підготовки та призначення. Адже, як відомо, від належного рівня підготовки та призначення експертизи залежить якість проведення експертних досліджень, а значить і можливість забезпечити ефективно та результативно проведення судової експертизи [16, с. 107].

Другим етапом тактики проведення експертизи є її безпосереднє проведення та оформлення висновку експерта, який відповідно включає в себе дві стадії, які логічно впливають з його назви, – 1) проведення експертних досліджень, 2) фіксація ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта.

Безпосереднє проведення експертизи, як невід'ємний елемент відповідної судово-експертної діяльності, розпочинається з моменту отримання відповідною судово-експертною установою документа про призначення судової експертизи та матеріалів, що до нього додаються, і їх передачі відповідному структурному підрозділу експертної установи чи конкретному експертові для організації проведення експертизи. При цьому, якщо матеріали, що надаються безпосередньо ініціатором, надані не в повному обсязі, об'єкти дослідження і зразки не упаковані чи упаковка не забезпечує їх збереження та захист від несанкціонованого доступу, чи не засвідчена особою у передбаченому законодавством порядку, або матеріали не відповідають встановленим до них вимогам, що виключає можливість організації проведення судової експертизи, то вони не реєструються і невідкладно повертаються ініціатору для усунення виявлених недоліків. У разі ж надходження таких матеріалів засобами поштового зв'язку, кур'єрською або фельд'єгерською службами керівник судово-експертної установи доручає уповноваженій особі повідомити про це ініціатора в телефонному режимі та скласти довідку про невідповідність, один із екземплярів якої разом з матеріалами терміново повертаються ініціаторові для усунення виявлених невідповідностей.

Після отримання матеріалів експертизи судовий експерт, якому доручено її виконання, проводить дослідження за встановленим алгоритмом дій. Проведення дослідження відбувається у відповідності до обраної методики проведення судової експертизи задля вирішення поставлених експертних завдань із використанням системи методів і засобів дослідження, визначених такою методикою.

Після стадії попереднього дослідження судовий експерт проводить всебічне і повне вивчення властивостей і ознак досліджуваних об'єктів. Провівши всі необхідні дослідження судовий експерт приступає до такої стадії експертного дослідження як оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків, на якій здійснюються комплексна оцінка результатів проведеного експертного дослідження, наукове обґрунтування походження встановлених ознак, формулювання висновків.

Друга стадія етапу проведення експертизи полягає в фіксації ходу та результатів експертного дослідження шляхом складання висновку експерта. Останній є носієм доказової інформації, тому його зміст пови-

нен гарантувати правосуддя від будь-якого викривлення цієї інформації, дати можливість особі чи органу, що призначив експертизу, оцінити умовивід експерта, у необхідних випадках перевірити правильність його висновків шляхом проведення повторної експертизи [17, с. 123].

Висновок експерта як підсумковий документ є логічним завершенням проведення дослідження та його відображенням. Структура висновку експерта включає три розділи – вступна частина, дослідницька частина та висновки. Оформлюючи висновок експерта судовий експерт повинен переслідувати ціль, яка полягає у викладі результатів проведених досліджень таким чином, щоб зроблені висновки були зрозумілі особі, яка не володіє спеціальними знаннями.

Підсумовуючи вищевикладене, варто констатувати, що підготовка та призначення експертизи як етап тактики проведення судової експертизи відіграє основоположну роль у створенні сприятливих для роботи судового експерта умов, що в свою чергу є способом реалізації гарантій незалежності роботи судового експерта та правдивості висновку експерта. Рішення про призначення судової експертизи повинно бути ситуативно обумовленим і обґрунтованим, а підготовка до її проведення – включати в себе дії з визначення предмету дослідження, виду, часу, черговості призначення названої експертизи, вибору державної судово-експертної установи чи атестованого експерта такої установи, збирання та підготовки об'єктів дослідження. А сам безпосередній етап проведення експертизи відображає визначений приписами закону й обраною методикою проведення судової експертизи алгоритм дій судового експерта при проведенні експертного дослідження з метою отримання обґрунтованих відповідей на поставлені питання. Особлива роль відводиться послідовній і детальній фіксації всього процесу експертного дослідження, отриманих результатів (як проміжних, так і кінцевих) і їх оцінки, яка повинна знайти своє відображення у такому процесуальному документі як висновок експерта.

Список використаних джерел:

1. Колесник Ю. В. Слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії як криміналістичні засоби діяльності слідчого в досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 198 с.
2. Головченко Л. М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 1. С. 8–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2013_1_4.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
4. Кримінальне процесуальне право України: навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренко та В. А. Колесника. Київ: Юстініан, 2014. 573 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ: Вид-во Ліра-К, 2019. 424 с.
7. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2015. 560 с.
8. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туман; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
9. Пиріг І. В. Щодо питання віднесення судової експертизи до слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 58–68.
10. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового пізнання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. Вип. 2. С. 101–106.
11. Трофименко Н. С. Питання призначення та проведення деяких видів судових експертиз (за матеріалами узагальнення експертної практики). *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2013. № 1 (10). С. 107–112.
12. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
14. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text>
15. Щербаковський М. Г., Разумов Е. О., Волкова А. Е. Криміналістична тактика: навч. посіб. з підготовки до практичних занять з криміналістики. Суми: «Мрія-1» ТОВ, 2008. 256 с.
16. Трофименко Н. С. Питання призначення та проведення деяких видів судових експертиз (за матеріалами узагальнення експертної практики). *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2013. № 1 (10). С. 107–112.
17. Бондар М. Є. Проблемні питання застосування експертних методик при проведенні конкретних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза*. 2013. № 1 (58). С. 116–124.